

О.І.Панич *

МІЖНАРОДНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ ХРИСТИЯН-БАПТИСТІВ В УМОВАХ РАДЯНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВНОГО АТЕЇЗМУ (1960–1980-ті рр.)

Висвітлюється діяльність євангельських християн-баптистів на міжнародному рівні в контексті умов, створених для них у зв'язку з радянською політикою державного атеїзму у 1960–1980-х рр. У межах конфесії у той час існувало два крила – офіційне (Союз євангельських християн-баптистів СРСР) та опозиційне (Рада церков євангельських християн-баптистів), які мали свої стратегії розвитку міжнародних контактів. Радянська держава заохочувала міжнародну діяльність Союзу євангельських християн-баптистів, розглядаючи її як інструмент для підтримки позитивного іміджу СРСР під час «холодної війни». Водночас лідери опозиційної частини спільноти, що існувала в підпіллі, доклали зусиль для інформування світових релігійних та правозахисних організацій про переслідування віруючих радянським режимом, що відповідно підважувало репутацію СРСР на світовому рівні. З метою посилення позицій радянської держави у світі органи влади поступово послаблювали внутрішні обмеження для релігійних організацій. Міжнародна діяльність євангельських християн-баптистів стала чинником лібералізації політики державного атеїзму.

Ключові слова: євангельські християни-баптисти, державний атеїзм, «холодна війна», міжнародна політика, пропаганда, СРСР.

Автор даної статті прагне показати характер міжнародної діяльності конфесії євангельських християн-баптистів у 1960–1980-х рр. і ті наслідки, яка мала ця діяльність для радянської політики державного атеїзму. Слід зазначити, що ця тема ще не піддавалася науковому аналізу¹, хоча загалом міжнародна роль релігії та церкви у цей період визнана доволі значною у зв'язку з чинником холодної війни². Потенціал релігійних організацій, а також релігійна риторика активно використовувалися в цей час у пропагандистських цілях. Сучасні науковці відзначають переважно активність Російської православної церкви (РПЦ) в міжнародній політиці того часу, що вочевидь, зумовлено домінуючим становищем цієї церкви на релігійній карті Радянського Союзу³. А проте міжнародна діяльність євангельських християн-баптистів, найбільшої протестантської конфесії у СРСР, заслуговує на не меншу увагу. Як релігійна

* Панич Олена Іванівна – кандидат історичних наук, доцент, докторантка Національного педагогічного університету імені М.Драгоманова (Київ; 2013–2016 рр.)

E-mail: olenadn@yahoo.com

¹ Винятком можна вважати окремі згадки В.Флетчера про діяльність Всесоюзної ради євангельських християн-баптистів у світовому екуменічному русі (див.: Fletcher W.C. Religion and Soviet Foreign Policy. – New York, 1973. – P.92–105, 117–139).

² Religion and the Cold War: Cold War history series / Ed. D.Kirby. – Houndmills, 2003; Eastern Christianity and the Cold War, 1945–91 / Ed. by Lucian N. Leustean. – London; New York, 2010; Christian World Community, and the Cold War / Ed. by J.Filo. – Bratislava, 2012. – P.171–192.

³ Bieliakova N., Beglov A. International Activity of the Russian Orthodox Church during Cold War: The results and the future prospects of study // Christian World Community, and the Cold War. – P.171–192.

спільнота – баптизм має глобальний характер. Попри те, що в Радянському Союзі він існував на засадах репресованої меншини, здатність баптистів налагоджувати і підтримувати міжнародні зв'язки проявилася у цей час доволі успішно. Поруч з офіційно визнаним в СРСР Союзом євангельських християн-баптистів у середовищі конфесії того часу сформувався також потужний релігійно-дисидентський рух під назвою «ініціативників»⁴ або прихильників Ради церков євангельських християн-баптистів⁵, що діяв у підпіллі. Обидва крила конфесії, як офіційне, так і підпільне, розвивали міжнародну діяльність з метою отримувати власні переваги від неї. Характерні тенденції цієї діяльності можуть пролити світло на загальну еволюцію взаємодії церкви та радянської держави у пізній період існування останньої.

Джерельну базу цієї статті складають документи Ради у справах релігійних культів (пізніше – Ради у справах релігій) та її уповноважених, котрі зберігаються в центральних і місцевих архівах України, Державному архіві Російської Федерації. Серед них на особливу увагу заслуговують звіти пресвітерів, котрі інформують про свою участь у роботі закордонних делегацій та міжнародних заходах, описують характерну атмосферу цих заходів. Цінними для розуміння стратегій міжнародної діяльності є також внутрішні документи Союзу євангельських християн-баптистів та Ради церков, конфесійні видання того періоду.

Радянська політична еліта ніколи не приховувала намірів викоринити релігію у своїй країні, на що, власне, була спрямована політика державного атеїзму⁶. Проте віра в те, що «реакційні кола заходу використовують релігію у своїх імперіалістичних цілях»⁷, спонукала радянське керівництво до симетричного в його уяві ставлення до церкви. Це особливо проявилось після Другої світової війни, коли церкву почали розглядати як потужний пропагандистський інструмент, придатний для іміджевої підтримки СРСР. Через це лідерів релігійних об'єднань почали залучати до міжнародної політики і дипломатії. Церковна дипломатія спочатку була апробована на Московській патріархії, яку в 1940-х рр. намагалися перетворити на конкурента Ватикану⁸. Керуючись принципом революційної доцільності, радянський уряд у той час уважав церкву тимчасовим союзником. Він очікував, що рано чи пізно потреба у дипломатичних послугах «церковників» відпаде, і від них можна буде раз і назавжди позбутися. Проте, як з'ясувалося, в умовах холодної війни потенціал

⁴ *Никольская Т.* История движения баптистов-инициативников // Альманах по истории русского баптизма. – Вып.3 / Сост. М.С.Каретникова. – Санкт-Петербург, 2004. – С.63–94.

⁵ *Ляхно О.* Церковна опозиція євангельських християн-баптистів в Україні (1940–1980-ті роки). – Полтава, 2009.

⁶ Про основні риси цієї політики див.: *Войналович В.А.* Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х рр.: політологічний дискурс. – К., 2005; *Стоцький Я.* Держава і релігії в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики: 1944–1964. – К., 2008; *Froese P.* The Plot to Kill God. Findings from the Soviet Experiment in Secularization. – Berkeley; Los Angeles; London, 2008; *Никольская Т.* Русский протестантизм и государственная власть в 1905–1991 гг. – Санкт-Петербург, 2009.

⁷ Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Ф.Р-623. – Оп.1. – Спр.37. – Арк.56.

⁸ *Шкаровский М.В.* Русская православная церковь при Сталине и Хрущёве. – Москва, 1999. – С.284–331.

церкви в дипломатично-культурній сфері не був вичерпаний. Радше навпаки, було визнано за доцільне відкрити можливості для широкої міжнародної діяльності не лише РПЦ, але й інших офіційних церков Радянського Союзу, у тому числі Союзу євангельських християн-баптистів та його керівного органу – Всесоюзної ради євангельських християн-баптистів (ВРСХБ). Звичайно, така діяльність мала здійснюватися лише під наглядом і керівництвом відповідних органів державної влади. У 1960 р. голова Ради у справах релігійних культур О.О.Пузін зазначав:

«Питання, що стосуються міжнародних зв'язків релігійних організацій, займають велике місце в роботі Ради (у справах релігійних культур – *О.П.*) і багатьох республіканських і обласних уповноважених. І в подальшому цій справі ми зобов'язані приділити велику увагу [...] Міжнародна діяльність – це єдина сфера, де церква і служителі культур можуть принести користь радянській державі. Безумовно ця діяльність має для нас і негативні наслідки. Поїздки за кордон і приїзд в СРСР релігійних делегацій використовуються духовенством для активізації релігійної діяльності в СРСР і підвищення свого авторитету серед населення. Однак позитивні результати цієї діяльності для нас зараз важливіші»⁹.

До основних напрямів міжнародної діяльності, в яких присутність церкви визнавалась доцільною, відносили «боротьбу за мир», «викриття антирадянської пропаганди» у зарубіжних країнах, а також «роз'яснення міжнародній спільноті» становища церкви у СРСР і радянської політики щодо релігії. У цій діяльності церкви і релігійні організації Радянського Союзу повинні були діяти спільно, ігноруючи будь-які розбіжності догматичного характеру. До того ж, дрібніші конфесії, включаючи євангельських християн-баптистів, мали рухатися у фарватері Російської православної церкви.

Заохочення церков робити заяви проти «гонки озброєнь», брати участь у миротворчих організаціях і заходах мало свої великі переваги і навіть виглядало необхідним. Як писав В.Флетчер, оскільки «церква претендувала на те, щоб бути поза політикою, і багато хто у світі сприймав її саме такою, то її участь могла надати миротворчій кампанії аури легітимності, якої було б важко досягти іншим способом»¹⁰. Миротворчість була великою мірою співзвучною християнству, у тому числі протестантизму. Утім стратегії «боротьби за мир» розроблялися на основі комуністичної ідеології і мали на меті закріпити за СРСР репутацію «миротворця», а також підірвати авторитет країн НАТО, нав'язуючи їм імідж агресорів¹¹. Заходи та публічні заяви представників церкви з цих питань ретельно погоджувалися Радою у справах православної церкви, Радою у справах релігійних культур, іншими державними органами. Силами радянських властей була створена мережа міжнародних організацій і спілок, до роботи

⁹ ДАЧО. – Ф.Р-623. – Оп.1. – Спр.37. – Арк.57–58.

¹⁰ Fletcher W.C. Religion and Soviet Foreign Policy. – P.30.

¹¹ Шахович М. Холодная война и идеологическая борьба на «религиозном фронте»: о некоторых моделях советской пропаганды // Церкви в холодной войне: специфика коммуникаций и восприятие «другого» // Государство. Религия. Церковь. – 2017. – №1 (35). – С.164–184.

яких долучалися ієрархи та служителі церков. На кінець 1950-х рр. представники релігійних організацій СРСР входили до складу Всесвітньої ради миру, Радянського комітету захисту миру, Радянського комітету захисту країн Азії й Африки, президії Союзу радянських товариств дружби і культурних зв'язків із зарубіжними країнами, радянських товариств дружби і культурних зв'язків із різними країнами Європи та Азії¹². Крім того, було визнано за доцільне членство радянських церков у Християнській мирній конференції та Всесвітній раді церков, які намагалися перетворити на сферу радянського домінування.

Міжнародну релігійну організацію Християнська мирна конференція (ХМК) було засновано протестантським богословом Йозефом Громадкою у Празі 1958 р. Задумувалася вона як незалежний майданчик для дискусій, в якому могли брати участь християни різних конфесій – як Західної, так і Східної Європи¹³. Проте після вторгнення радянських військ до Чехословаччини 1968 р., Й.Громадка відійшов від керівництва ХМК і невдовзі помер. Після цього конференцію очолив митрополит РПЦ Никодим (Ротов), і вона повністю перейшла під контроль СРСР. У 1970–1980-х рр. діяльність конференції зводилася до міжнародних зустрічей церковних ієрархів різних конфесій і видання ними документів на підтримку радянських «мирних ініціатив». Про діяльність ХМК регулярно повідомляла радянська газета «Вісті з України» («News from Ukraine»), зорієнтована на зарубіжну аудиторію¹⁴.

Всесвітня рада церков (ВРЦ) була потужнішою організацією, ніж ХМК, але також заснована на принципах добровільної асоціації. У зв'язку зі своєю специфічною місією пошуку «третього шляху» в епоху глобального протистояння і суперництва¹⁵ ВРЦ мала вплив на формування громадської думки західного християнського суспільства в період холодної війни. При цьому правила роботи ВРЦ передбачали, що інтереси кожного учасника мають бути враховані. Указана обставина відкривала можливості для радянських делегацій впливати на публічну позицію ВРЦ, на роботу її конференцій і комісій. Завдяки домінуванню протестантів, Всесвітня рада церков, була великою мірою налаштована на критику світу, у тому числі викриття його політичних гріхів¹⁶. Оскільки велика доля цієї критики спрямовувалася проти країн заходу, це також робило її потенційною союзницею СРСР.

Вступ Союзу євангельських християн-баптистів до Всесвітньої ради церков відбувся 1962 р., через рік після вступу туди Російської православної церкви. Цей факт, як і подальша діяльність, показували, що у цій організації баптисти перебували в ролі «молодшого партнера» РПЦ¹⁷.

¹² ДАЧО. – Ф.Р-623. – Оп.1. – Спр.37. – Арк.55–56.

¹³ Bock P. Protestantism in Czechoslovakia and Poland, Protestantism and Politics in Eastern Europe and Russia. The Communist and Post-Communist Era / Ed. by S.P.Ramet. – Durham; London, 1992. – P.73–106.

¹⁴ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф.4648. – Оп.7. – Спр.18. – Арк.21.

¹⁵ Кунтер К. Был ли третий путь? Всемирный совет церквей в период холодной войны // Церкви в холодной войне: специфика коммуникаций и восприятие «другого» // Государство. Религия. Церковь. – 2017. – №1 (35). – С.147–163.

¹⁶ Heblly H. Eastbound Ecuemenism: A Collection of Essays on the World Council of Churches and Eastern Europe. – Lanham, MD, 1986.

¹⁷ Заватски В. Евангелическое движение в СССР после Второй мировой войны. – Москва,

У 1960-х рр. діяльність ВРЦ була доволі дружньою для радянської держави. Вона фінансувала соціальні проекти в Польщі, надавала великі гранти на підтримку «революційних рухів» у країнах Південної Африки, які СРСР розглядав як сферу своїх політичних інтересів, і навіть виділяла матеріальну допомогу для солдатів американської армії, котрі відмовлялися воювати у В'єтнамі¹⁸. ВРЦ уникала різкого засудження СРСР за вторгнення у Чехословаччину в серпні 1968 р., хоча навіть її доволі м'яка заява з цього приводу викликала ноту протесту з боку патріарха РПЦ Алексія¹⁹.

У 1970-х рр. Всесвітній раді церков було все важче ігнорувати агресивний характер зовнішньої політики СРСР, проте її інституційна природа не дозволяла її учасникам проявляти достатньо рішучості в цих питаннях. Про це свідчать, зокрема, дискусії, що розгорнулися навколо вторгнення Радянського Союзу в Афганістан у 1979 р. У травні 1980 р. представники ВРЄХБ Г.І.Комендант та О.Н.Стоян разом з іншими членами радянської делегації взяли участь у конференції ВРЦ у Мельбурні. У звіті про цю поїздку Г.І.Комендант повідомляв місцевому вповноваженому:

«Поряд зі всіма цими обговореннями представники Нідерландів підняли питання про Афганістан. Багато хто бажав обговорювати це питання, але представники Радянського Союзу відхилили обговорення цього питання з тієї причини, що немає представника з Афганістану і з присутніх ніхто достеменно не знає, якою є справжня ситуація там».

Будь-які спроби повернутися до обговорення радянського вторгнення в Афганістан представники радянської делегації блокували в доволі категоричній формі, заявляючи, що це питання є надто політичним і не має розглядатися на релігійних зібраннях. Звучали навіть ультимативні застереження щодо того, що представники СРСР «будуть думати», чи взагалі надалі брати участь у таких конференціях, якщо не буде припинена ця «огульна політична критика» зовнішньої політики СРСР. Зрештою радянська делегація домоглася того, що в підсумковому документі конференції тема Афганістану взагалі не згадувалася²⁰.

У лютому 1980 р. виконавчий комітет ВРЦ усе ж таки прийняв документ «Загроза світові», в якому публічно засудив вторгнення в Афганістан. У серпні того ж року на зустрічі центрального комітету ВРЦ радянська делегація наполягала на скасуванні цього документа, але марно. У складі цієї делегації був і служитель ВРЄХБ А.М.Бичков²¹.

Предметом особливої уваги й опіки ВРЦ були порушення релігійної свободи у різних країнах світу. Попри це, переслідування віруючих в СРСР не

1995. – С.425; *Popov A. The Evangelical Christians-Baptists in the Soviet Union as a Hermeneutic Community: Examining the Identity of the All-Union Council of the ECB (AUCECB) through the Way the Bible was used in its Publications.* – Prague, 2010. – P.203.

¹⁸ *Fletcher W.C. Religion and Soviet Foreign Policy.* – P.131–133.

¹⁹ *Ibid.* – P.138.

²⁰ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.7. – Спр.153. – Арк.62–64.

²¹ Государственный архив Российской Федерации. – Ф.6991. – Оп.6. – Д.1977. – Л.20.

отримали від ВРЦ серйозної критики. Опозиційна Рада церков євангельських християн-баптистів не могла отримати підтримку ВРЦ, ні долучитися до роботи цієї організації, тому що ВРЄХБ за підтримки Ради у справах релігійних культур займала з цього приводу безкомпромісну позицію. У 1967 р. до ВРЦ надійшов лист від Ради церков, в якому повідомлялося про наявність в СРСР двохсот ув'язнених за релігійні переконання. Реакція Всесвітньої ради церков була доволі стриманою і по суті звелась до заяви, в якій зазначалось, що з цього приводу будуть проведені консультації з лідерами офіційної баптистської церкви у СРСР²².

Про те, що будь-яка активність ВРЄХБ у Всесвітній раді церков спрямовувалась на захист іміджу й політики СРСР, можна судити із численних звітів самих учасників церковних делегацій на адресу уповноважених у справах релігій. Зокрема, 26–30 березня 1979 р. відбулася поїздка групи радянських священнослужителів до Праги для участі у роботі комісії ВРЦ з питань євангелізації. Делікатність справи зумовлювалася тим, що в СРСР публічна євангелізація була заборонена, тоді як ВРЦ уважала її важливим напрямом місіонерської діяльності. Під час роботи комісії представникам радянської делегації доводилося робити доповіді про євангелізацію в СРСР. Зокрема митрополит РПЦ Антоній зробив доповідь англійською мовою на тему «Що означає християнське свідчення сьогодні у соціалістичній країні». Служитель ВРЄХБ Г.І.Комендант узяв участь в одній із робочих груп комісії під назвою «Євангелізація в секулярному суспільстві», про що детально описав у своєму звіті. Під час роботи цієї групи німецька делегація намагалася зробити наголос на відмінностях євангелізації в різних країнах, вочевидь, маючи на увазі ті обмеження, що існували в СРСР, але «учасники делегації з Радянського Союзу заперечили проти таких розмежувань і внесли пропозицію узагальнити методи євангелізації у всіх країнах»²³. Далі звіт повідомляв:

«Комендант Г.І. у своєму короткому виступі перед учасниками розказав про становище віруючих баптистів в нашій країні, про можливості віруючих, їхнє життя і особисте свідчення через своє життя і справи в навколишньому суспільстві. Посилаючись на доповідь митрополита Антонія “сучасне суспільство не перешкода тій силі, яку ми називаємо євангелізацією”, доповідач сказав, що ми впевнені у тому, що і в нашій країні свідчення або так звана євангелізація здійснюється і це видно з того, що наші церкви чисельністю зростають, нові душі вступають у ряди віруючих».

У підсумку автор звіту зазначив, що, на його думку, участь радянських делегацій у таких міжнародних релігійно-єкуменічних заходах є корисною, оскільки «особисте свідчення представників церков із Радянського Союзу дозволяє правильно інформувати присутніх про становище церкви в нашій країні» і це може «заспокоїти деяких категорично налаштованих осіб, які користуються не зовсім об'єктивною інформацією»²⁴.

²² Fletcher W.C. Religion and Soviet Foreign Policy. – P.127.

²³ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.7. – Спр.120. – Арк.21–23.

²⁴ Там само. – Арк.22.

Слід сказати, що в догматичному вимірі екуменізм Всесвітньої ради церков з його ідеями єднання різних християнських конфесій був мало сумісним з богослов'ям як Російської православної церкви, так і євангельських християн-баптистів. Здавалося, ВРЦ мала б бути близькою до баптистів, оскільки вона об'єднувала переважно протестантів, проте світовий протестантизм рухався в іншому богословському напрямі, ніж радянський. Хоча журнал ВРЄХБ «Братський вісник» неодноразово писав про те, що світовий екуменізм походить від спільного і шляхетного бажання всіх віруючих здійснювати світову християнську місію²⁵, але це видання було надто офіційним і не враховувало справжніх інтенцій баптистської спільноти в СРСР. Екуменічна ідея могла б корелювати з концепцією християнської єдності, яку розвивала ВРЄХБ у зв'язку з об'єднанням в один союз євангельських християн-баптистів, п'ятидесятників, менонітів та деяких інших конфесій, якби тільки це об'єднання не було вимушеним і не проводилося під тиском радянських властей задля уніфікації роздіреного протестантського середовища²⁶. Важливим було те, що світовий екуменічний рух прагнув бути відкритим до всіх, приймати різні способи релігійного самовираження, а це не було прийнятним для консервативного радянського баптизму, який все більше і більше закривався в собі через відсутність можливостей розвивати богослов'я у його розмаїтті. Екуменічні ідеї майже не вплинули на доктрини євангельських християн-баптистів, про що свідчить їх вихід з ВРЦ на початку 1990-х рр. Участь їх у Всесвітній раді церков була винятково утилітарною і здійснювалася з метою самозбереження з урахуванням політичних умов радянського часу.

Співробітництво із закордонними партнерами поглиблювало внутрішню суперечливість життя радянських віруючих, оскільки в ньому потрібно було постійно приховувати правду і прикрашати дійсність. Творення образу «країни релігійної свободи» було частиною радянської пропаганди і віртуального світу, який ця пропаганда конструювала. Лідери євангельських християн-баптистів також брали участь у конструюванні цього видуманого світу. Характерне внутрішнє протиріччя проявилось у зв'язку з тим, що для ефективної роботи на міжнародній арені лідери радянських церков повинні були представляти великі релігійні спільноти, тоді як на практиці власті намагалися добитися кількісного зменшення цих спільнот. Через це радянська держава виявилася зацікавленою як у потужності, так і в згасанні церкви, чого, звісно ж, одночасно досягти було неможливо. Своєрідний вихід було знайдено в тому, що для інформування закордонних партнерів, які цікавилися статистикою віруючих та церков в СРСР, використовувалися завищені цифри. Коли Російська православна церква подавала заяву на вступ до Всесвітньої ради церков у 1961 р., вона заявляла про існування в СРСР 22 тис. своїх парафій, у той час

²⁵ Что должны знать об экуменическом движении и Всемирном совете церквей // Братский вестник. – 1965. – №2. – С.17–24; Идея экуменизма – высокая идея в христианстве двадцатого века // Там же. – 1969. – №3. – С.13–15.

²⁶ Про історію поєднання п'ятидесятників з євангельськими християнами-баптистами в один союз див.: *Никольская Т.К.* Августовское соглашение и позиции пятидесятников в 40–50-е годы XX в. // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. – 2010. – №4. – С.124–133.

як світські радянські джерела повідомляли, що таких парафій лише 11,5 тис.²⁷ Стосовно баптизму спостерігалось те саме: статистика, яку використовували для офіційних міжнародних документів (5400 громад і 540 тис. віруючих), перевищувала майже вдвічі дані, якими послуговувалася Рада у справах релігійних культів²⁸.

Хоча радянська політика підтримки релігійної дипломатії й була утилітарною щодо релігійних організацій, вона заклала фундамент для їхнього відродження після сталінських репресій та хрущовської атеїстичної кампанії. Завдяки цій політиці Союз СХБ поновив членство у Всесвітньому союзі баптистів та Європейській баптистській Федерації, перерване в 1930-ті роки²⁹. Було налагоджено також співробітництво з іншими протестантськими міжнародними організаціями, у тому числі споріднених деномінацій – євангельських християн, п'ятидесятників, менонітів. Контакти із зарубіжними одновірцями стали регулярними, і баптистське братство знову стало частинкою глобального євангельського руху. Міжнародні зв'язки допомагали радянським баптистам координувати свої зусилля зі світовим баптизмом, бути в курсі ключових тенденцій розвитку глобальної протестантської спільноти³⁰. Незважаючи на те, що багато з поширених у світі видів релігійної діяльності в себе вони запровадити не могли, але їм потрібно було ефективно комунікувати, мати свій власний наратив, який пояснював би особливості їхнього становища, стратегії та успіхи, позицію стосовно основних політичних і міжнародних подій. Для цього був необхідним хоча б елементарний рівень власного богослов'я, освіченості, культурної самосвідомості. Радянські власті змушені були дозволити все це «сектантам» саме в інтересах успішності міжнародної політики і дипломатії. Завдяки цьому баптисти розвивали свою колективну ідентичність, зміцнювали власну традицію, хоча водночас були змушені засвідчувати свою лояльність до радянської держави.

Зарубіжні контакти служителів були постійним і доволі ефективним джерелом інформації для радянських властей про становище і настрої світової релігійної спільноти. Звіти та аналітичні матеріали, які готувалися служителами церкви за матеріалами зарубіжних поїздок, регулярно направлялися уповноваженим Ради у справах релігійних культів (з 1965 р. – Ради у справах релігій). Автори цих звітів здебільшого не приховували претензій, які виникали у зарубіжного співтовариства стосовно політики СРСР, зокрема й у сфері релігії. Таким чином вони підкреслювали і свою власну роль як захисників і апологетів «соціалістичної батьківщини» на міжнародному рівні, аргументували необхідність продовження та розширення міжнародної діяльності церкви. Часто такі звіти, написані начебто безпристрасною, формалізованою мовою, в деталях описували свободи і вигоди становища церков за кордоном.

²⁷ Fletcher W.C. Religion and Soviet Foreign Policy. – London, 1970. – P.127.

²⁸ Синичкин А. О динамике роста братства ЕХБ с 1945 по 1959 год [Електронний ресурс] <http://rusbaptist.stunda.org/dop/statist.htm>

²⁹ Заватски В. Евангелическое движение в СССР после Второй мировой войны. – С.421–458.

³⁰ История евангельских христиан-баптистов в СССР. – Москва, 1989. – С.255–268.

У звіті про участь делегації ВРЄХБ³¹ у роботі XII Всесвітнього конгресу баптистів в Токіо (12–18 липня 1970 р.), зокрема, зазначалося, що в Японії, як і в СРСР, визнається принцип «свободи релігії» і, згідно з місцевим законодавством, жодна церква не може отримати привілеїв від держави. Баптистів в Японії порівняно небагато – із понад 100 млн населення їх лише 26 965 осіб (392 церкви), але вони мають у своєму розпорядженні «2 університети, 2 коледжі, 6 вищих шкіл, 3 семінарії й одну лікарню. В баптистському шпиталі в Кіото лікуються щорічно 20 000 пацієнтів, при шпиталі функціонує школа медсестер»³². Далі вказувалося, що баптисти Японії ведуть активну місіонерську роботу серед студентів і навіть мають власний студентський центр, біля якого «у п'яти хвилинах ходу» є 4 університети з 12 тис. студентів та декілька середніх шкіл³³. В умовах відсутності у євангельських християн-баптистів СРСР права мати не лише власні лікарні та університети, а й взагалі займатися будь-якою організованою доброчинністю чи місіонерством, подібні інформаційні довідки, направлені на адресу державних посадовців, виглядали як приховане дорікання.

Поряд із релігійними подіями учасники делегацій повідомляли також те, що їм вдалося дізнатися про політичні події та настрої за кордоном. Деякі з повідомлень мали характер оперативних донесень. Приміром, лаконічний звіт пресвітера ВРЄХБ В.С.Глуховського³⁴ про поїздку до одновірців Польщі у серпні 1980 р., між іншим відзначав, що польські віруючі схвильовані політичними виступами деяких політичних рухів, які розповсюджуються в їхній країні (у той час відбувалися виступи профспілки «Солідарність»)³⁵.

За звітами ВРЄХБ, на початку 1960-х рр. її представники відвідали 24 країни³⁶, згодом географія розширювалась. У 1970-х рр. закордонні поїздки стали цілком рутинною справою і планувалися заздалегідь. Формувалися графіки поїздок, які погоджувалися місцевими вповноваженими та іншими державними органами³⁷. Склалася група перевірених, надійних з точки зору радянських властей, служителів, котрі їздили за кордон, а також регулярно приймали зарубіжних гостей. Це була своерідна еліта, якій доручалася місія релігійної дипломатії³⁸. Вони володіли відповідними компетенціями, іноді також іноземними мовами (хоча здебільшого для них забезпечували

³¹ До делегації входили голова І.Г.Іванов, старший пресвітер по Україні М.М.Мельников, член президії ВРЄХБ О.М.Бичков, пресвітер московської церкви ХБ М.Я.Жидков, заступник завідувача Міжнародного відділу ВРЄХБ І.М.Орлов і секретар Міжнародного відділу ВРЄХБ К.В.Пилипюк, яка брала участь у засіданнях жіночого відділу Всесвітнього союзу баптистів.

³² ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.5. – Спр.188. – Арк.4–5.

³³ Там само. – Арк.11.

³⁴ В.С.Глуховський був представником п'ятидесятників у ВРЄХБ і під час поїздки відвідував п'ятидесятницькі церкви Польщі.

³⁵ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.7. – Спр.153. – Арк.201–202.

³⁶ Братское послание ко всем евангельским христианам-баптистам, христианам евангельской веры и менонитам делегатов съезда ЕХБ 1963 г. // История евангельского движения в Евразии: Материалы и документы. 4.0. CD-ROM, ЕААА, 2005.

³⁷ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.7. – Спр.120. – Арк.1.

³⁸ Пивоваров Н. Кого приглашали в СССР и кого отправляли за границу по религиозной линии (1943–1985 гг.) // Церкви в холодной войне: специфика коммуникаций и восприятие «другого». – С.185–215.

перекладачів). Деяким із них було дозволено здобувати за кордоном богословську освіту. Спочатку поїздки дозволялися лише членам та працівникам канцелярії ВРЄХБ, але згодом прошарок залучених до релігійної дипломатії збільшувався за рахунок місцевих пресвітерів.

У 1960-х рр. помітним явищем стали візити делегацій зарубіжних релігійних організацій і віруючих до СРСР. Вони сформувалися як одна з форм культурних зв'язків. Про обсяги таких контактів свідчить той факт, що у 1963 р. кількість іноземців, які відвідували ВРЄХБ протягом року, досягла 800 осіб³⁹, а у 1968 р. канцелярію ВРЄХБ у Москві відвідало 1167 іноземців зі 41 країни⁴⁰. Доволі часто іноземці відвідували офіс ВРЄХБ в УРСР та українські помісні церкви. Такі візити були викликом для місцевих властей, оскільки від іноземців було важко приховати контраст, що існував у становищі релігійних організацій в СРСР та за кордоном. Учасники офіційних делегацій, котрі приїжджали до СРСР по лінії церкви, перебували під пильною увагою як державних контролюючих органів, так і місцевих одновірців, які звітували перед місцевими уповноваженими. Гостям пропонували екскурсії виставок народного господарства, музеї, показували метро, історичні місця столиці та інших міст⁴¹. Разом з тим спроби іноземних гостей відвідати ті місця, які не були заплановані програмою, обмежувалися, хоча повністю запобігти їм було неможливо. Часто гості шукали зустрічі з родичами чи одновірцями, прагнули побувати в церквах, відвідати богослужіння. Іноземці проявляли уважність і ставили багато запитань, які в тих умовах мали б звучати як незручні і навіть провокативні. Зокрема вони звертали увагу на відвідуваність богослужінь, на стан церков, їх цікавило, скільки віруючих в СРСР, скільки серед них активної молоді та які можливості існують для релігійного виховання дітей.

Звіти баптистських служителів, що збереглися в архівах, показують, як начебто звичайні, побутові візити іноземців перетворювалися на події політичної ваги. Декілька епізодів відображають характерну атмосферу, що панувала під час таких зустрічей. Ось як описується в протоколі відвідування канцелярії старшого пресвітера ЄХБ по Україні групою лютеран із Данії (12 листопада 1975 р.):

«Група студентів-теологів з Данії у кількості 16 осіб, на чолі з професором – пастором Арне Бюгге, у супроводі перекладачки з інтуристу прибули до канцелярії старшого пресвітера ВРЄХБ по вул. Леніна 53-А [...] Приймав гостей заступник старшого пресвітера ВРЄХБ по Україні Гнида І.С., який розповів гостям про життя та діяльність євангельського братства на Україні. Особливу увагу він акцентував на тих позитивних моментах, які існують в практичному житті євангельсько-баптистського братства на Україні, як-то: реєстрація громад, будівництво нових молитовних будинків, хрещення новонавернених. Гості з великою увагою вислухали це повідомлення, багато хто конспектував. Цікавилися статистичними даними... Бюгге спитав: “Що по-

³⁹ Братское послание ... делегатов съезда 1963 г.

⁴⁰ Мицкевич А.И. История евангельских христиан-баптистов. – Москва, 2007. – С.415.

⁴¹ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.5. – Спр.89. – Арк.42.

служило поділенням в євангельсько-баптистському братстві?”. Гнида І.С.: “Був час, коли в нашому братстві був виданий так званий ‘Інструктивний лист’ і ‘Положення’, згідно з якими були деякі обмеження для хрещень. Але, слід сказати, що за тих документів в нашому братстві відбувалося багато хрещень. Тепер в братстві виданий статут ЄХБ і віровчення ЄХБ, таким чином догматичних причин для поділення немає, але ще залишаються минулі неприязні”⁴².

Коли пастор баптистської громади міста Дюссельдорфа Хорст Борковський відвідав Київ у січні 1974 р., він ставив такі запитання, які видавали його ознайомленість з дисидентською літературою ініціативників. У звіті київського пресвітера, який приймав Х.Борковського, зазначалося:

«Борковський спитав, чи можуть вчитися в школі вільно ті учні, які не вступають до молодіжних організацій (мається на увазі комсомол, піонерія – О.П.), чи турбують їх [через це]. Йому роз’яснили, що учні повністю вільні в цьому питанні, і що ніхто їх не турбує, а якщо б їх хтось і потурбував, то у цьому випадку уповноважений спостерігає за подібними моментами, дає роз’яснення і допомогу. Борковський спитав, чи можуть учні, які є членами молодіжних організацій, відвідувати зібрання, чи можуть вони бути членами церкви. Йому було роз’яснено, що діти є діти, вони вільно можуть відвідувати, якщо хочуть, церкву, але членами у нас можуть бути лише після вісімнадцяти років»⁴³.

Іноземці регулярно цікавилися тим, чи є достатньо Біблій у громадах, чи можна вільно купити Біблію в магазині, чи є у братства євангельських християн-баптистів своє видавництво. Були випадки, коли про Біблії, які їм показували, вони висловлювалися як про дорогі й незручні для користування, пропонували прислати зручні, кишенькового формату, іноді дарували місцевим віруючим свої особисті примірники⁴⁴. Під час перебування в Києві у вересні 1962 р. генеральний секретар Всесвітнього союзу баптистів Джозеф Норденхауг (США) висловив жаль з приводу того, що віруючі в СРСР мають надто мало Біблій і загалом духовної літератури. Він сказав, що ВСБ міг би прислати їм таку літературу, але «поки що на це немає можливості»⁴⁵. Окремі іноземці зі своєї приватної ініціативи намагалися провезти Біблії, але їх зазвичай відбирали на митниці. У жовтні 1962 р. такий випадок був з американцем Кренфордом (із міста Нешвіль, штат Теннесі)⁴⁶.

Іноземцям таки вдавалося провезти релігійну літературу. Пресвітер одеської громади Н.В.Кузьменко в 1960 р. звітував, що до його церкви прибула група іноземців з 15 осіб. Вони відвідали богослужіння і після цього під час виходу з молитовного будинку почали роздавати «різну літературу відвідувачам», яку пресвітер дав вказівку членам громади зараз же зібрати. З’ясувалося, що

⁴² Там само. – Оп.7. – Спр.17. – Арк.279. Тут коротко згадано історію розколу євангельських християн-баптистів у 1960-х рр. і причини появи руху ініціативників.

⁴³ Там само. – Оп.5. – Спр.384. – Арк.2.

⁴⁴ Там само. – Оп.2. – Спр.452. – Арк.12–13.

⁴⁵ Там само. – Спр.387. – Арк.23.

⁴⁶ Там само. – Арк.41.

ця література складалася з Євангелій окремих євангелістів – Матвія, Марка, Луки та Івана в кількості 29 примірників, брошур і англомовних буклетів. Усе це пресвітер передав місцевому уповноваженому⁴⁷. Схожий випадок був того ж року у Харкові, де «туристи з США» відвідали молитовний будинок ЄХБ і «покинули там 3 біблії та 1 євангеліє на російській мові». Уповноважений К.Ф.Полонник зазначав з цього приводу:

«Керівників релігійних об'єднань зобов'язано поставити справу таким чином, щоб віруючі не виявляли інтересу до іноземних відвідувачів молитовного будинку, не ганялися за подарунками і щоб усі подарунки потрапляли до керівництва громад, а від них – до уповноважених Ради у справах релігійних культів»⁴⁸.

Міжнародні євангельські організації, з якими переважно контактували баптисти, розглядали СРСР як потенційно сприятливе поле для своєї релігійної та місіонерської діяльності. Звертає на себе увагу історія візиту американського місіонера Даниїла Пейсті до УРСР у січні 1963 р.⁴⁹ Він зустрівся зі старшим пресвітером по Україні О.Л.Андреевим і наполегливо намагався дізнатися, чи вдається віруючим на території СРСР слухати Транссвітове радіо, радіостанція якого знаходилася в м. Монте-Карло (Монако). О.Л.Андреев та його заступник М.М.Мельников запевнили гостя, що в СРСР добре чути це радіо. У ході зустрічі Д.Пейсті зажадав відвідати когось з віруючих, щоб послухати передачу «Слово життя», яку на цьому радіо російською мовою вів його брат Ярл⁵⁰. Щоб не засмучувати гостя і не викликати в нього зайвих запитань, передачу прослухали на квартирі у М.М.Мельникова, причому задля такої події зібралася група пресвітерів із дружинами⁵¹. Наступного дня, коли Д.Пейсті відвідав київську громаду ЄХБ, він узяв участь у Вечері Господній (священнодійство причастя в баптизмі). Після служіння до нього підходили люди і дякували за проповіді його брата⁵².

Випадок із візитом Д.Пейсті викликав неабияку стурбованість в уповноваженого Ради у справах релігійних культів по Україні К.Ф.Полонника, котрий звернувся до відділу пропаганди й агітації ЦК КПУ зі спеціальним запитом про заглушення на території республіки радіостанцій Монте-Карло, що передають християнські радіопередачі. К.Ф.Полонник писав:

«Чутність монтекарлівських баптистських радіопередач прекрасна. Це підтвердило спеціальне прослуховування, на якому був присутній і американський гість. Будь-які радіоперешкоди були повністю відсутні. У світлі викладеного вище стає зрозумілим, звідки у наших сектантів у 1962 р. у значній

⁴⁷ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.5. – Спр.308. – Арк.2.

⁴⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.24. – Спр.5116. – Арк.182–183.

⁴⁹ В архівах збереглися детальні звіти про старшого пресвітера ВРЄХБ по Україні О.Л.Андреева та його заступника М.М.Мельникова.

⁵⁰ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.2. – Спр.412. – Арк.1–4.

⁵¹ Там само. – Арк.7.

⁵² Там само. – Арк.8.

кількості з'явилися магнітофонні записи проповідей, хороших і сольних музично-вокальних виступів: вони взяті з закордонних радіопередач. Протягом 1962 р. на Україні було вилучено декілька десятків магнітофонних бабін з записами релігійних проповідей і піснеспівів. Усім зареєстрованим громадам ЄХБ і АСД ми заборонили користуватися в молитовних будинках магнітофонами. Але цього недостатньо. З метою забезпечення більшої ефективності нашої атеїстичної роботи серед віруючих сектантів необхідно зробити технічно неможливим слухання і запис іноземних передач на релігійну тематику»⁵³.

Утім, як з'ясувалося, цю справу було не так легко владнати. На свій запит К.Ф.Полонник отримав відповідь від завідувача сектором відділу науки і культури ЦК КПУ, в якій зазначалося:

«Про існування радіостанцій в Монте-Карло, які ведуть релігійні передачі, давно відомо. В спеціальному переліку вони проходять в розділі радіостанцій, що не підлягають заглушенню. По цьому питанню проведені консультації з працівниками ідеологічного відділу ЦК КПКР. Зав. сектором радіо і телебачення тов. Яковлев О.М. не радить в даний час організувати на Україні забивку релігійних передач з Монте-Карло»⁵⁴.

Як показує цей випадок, попри системність політики державного атеїзму, досягти повної ізоляції віруючих було неможливо. Навпаки, міжнародні контакти прямо чи непрямо вели до того, що встановлені обмеження поступово нівелювалися. Характерним у цьому відношенні було те, що через іноземних гостей виявилось практично неможливим заборонити проповіді незареєстрованих служителів. Хоча існувала відповідна інструкція Ради у справах релігійних культів, це суперечило практиці і доктрині євангельських церков, і викликало несприйняття у гостей з-за кордону. Тому для них були змушені робити виняток. У 1970-х рр. закордонним гостям уже дозволялося повноцінно проповідувати в церквах, виступати з привітаннями і «словом» (тобто роз'ясненням віршів Біблії)⁵⁵. З архівних документів відомо, приміром, що Х.Борковський 13 січня 1974 р. проповідував у центральній церкві євангельських християн-баптистів Києва. Причому автор доповідної записки, який описував цей візит, відзначав, що проповідь була заснована на тексті Біблії, мала місіонерський характер і справила сильне враження на слухачів. Хоча теми проповідей ретельно записувалися і вміщувалися у звітність, було досягнуто розуміння, що обмежувати участь гостей у богослужіннях недоцільно.

Звичайно, при цьому слідкували за загальним рівнем лояльності зарубіжних проповідників до радянської влади. Символічним у цьому відношенні був візит американського баптистського проповідника Біллі Грема в 1982 р. в Москву. На запрошення московського патріарха Пімена він узяв участь у міжнародній конференції «Релігійні діячі за спасіння священного дару життя від

⁵³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.5778. – Арк.3.

⁵⁴ Там само. – Арк.2.

⁵⁵ ЦДАВО України. – Оп.7. – Спр.117. – Арк.85, 88.

ядерної катастрофи». Дипломатичність Б.Грема, котрий повністю віддав перевагу офіційним контактам з політиками та ієрархами і відмовився зустрічатися з дисидентами та представниками релігійного підпілля, призвела до того, що через два роки йому дозволили здійснити ще одну поїздку до СРСР, тепер уже з винятково проповідницькою метою⁵⁶.

Іноземці не розуміли тих обмежень, що існували в Радянському Союзі щодо жіночих богослужбових зібрань, які, згідно з радянським законодавством, заборонялися. Проповідники і пастори приїжджали з дружинами, котрі були активістками жіночого релігійного руху у своїх країнах. Такі жінки прагнули зустрітися з собі подібними жінками-служительками у СРСР. Щоб забезпечити щось подібне до жіночих зібрань, було вирішено організувати для них зустрічі з дружинами пресвітерів, залучених до міжнародної діяльності. Це фактично привело до того, що служителі та їхні дружини, які займалися прийомом і підтримкою зв'язків із зарубіжними делегаціями, перетворювалися на елітарний прошарок, спосіб життя якого певним чином відрізнявся від способу життя пересічних віруючих. Вони мали демонструвати інші, більш вільні моделі поведінки, бути більш впевненими у собі і стати своєрідною вітриною релігійної свободи соціалістичного суспільства. Сама собою поява такої групи віруючих була прогресивним явищем, оскільки те, що було дозволено їм, рано чи пізно мусило стати доступним і для інших.

Як можна судити зі звітів пресвітерів, представники зарубіжних делегацій здебільшого намагалися проявляти тактовність, делікатність, дипломатичність у стосунках з місцевими віруючими і служителями. Під час бесід вони часто підкреслювали позитивні сторони радянської дійсності, розмірковували про духовність і обходили гострі, політичні теми. У них зазвичай намагалися вивідати їхню позицію щодо актуальних політичних питань, подій холодної війни і радянських мирних ініціатив. У таких випадках вони мали схильність говорити, що мир є важливим з погляду Божих заповідей, що вони моляться за мир у всьому світі, і що Бог заповідав всім жити в мирі. Іноземці також відзначали глибоку духовність радянських віруючих, підкреслювали її переваги. Зокрема американські темношкірі пастори, які відвідали Київ у 1962 р., були вражені глибоко теплим прийомом їх, відзначаючи «вогонь і щирість у служінні Господу місцевих віруючих»⁵⁷.

Формуючи лояльність міжнародної релігійної спільноти до СРСР, служителі ВРЄХБ діяли в інтересах радянської держави. Така діяльність сприяла виживанню конфесії євангельських віруючих усередині країни. Практики взаємодії з міжнародними організаціями, необхідність балансувати між вимогами властей і закордонних партнерів допомагали їм здобути політичний досвід та авторитет. Крім того, з часом вони вочевидь все менше і менше відчували на собі обмеження, які накладав державний атеїзм. Їхнє життя і становище змінювалося на краще, а тих, кого у той час зачіпали репресії, вони поступово звикали вважати незначною меншістю, правами якої доводилося нехтувати заради інтересів більшості.

⁵⁶ Попов В. Патриарх евангелизма в «империи зла» // Независимая газета. – 2015. – 18.11 [Електронний ресурс] http://www.ng.ru/ng_religii/2015-11-18/6_patriarh.html

⁵⁷ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.2. – Спр.387. – Арк.13.

Утім ця меншість також доволі швидко досягнула переваги закордонних контактів і всіляко намагалась розгорнути незалежну міжнародну діяльність. Рада церков євангельських християн-баптистів, а також близькі до неї підпільні організації, як-от жіноча правозахисна організація Рада родичів в'язнів, видавництво «Християнин» почали розглядати міжнародну сферу як поле своєї активності. Вони направляли значні зусилля на інформування зарубіжної громадськості про утиски та репресії віруючих в СРСР. Послання і петиції Ради церков часто адресувалися одночасно радянським органам влади та Всесвітньому союзу баптистів, зарубіжним правозахисним організаціям.

Слід зазначити, що свідчення про переслідування віруючих в СРСР почали викликати у західному світі серйозний резонанс лише з кінця 1960-х рр. Майже десять років минуло з того часу, коли англіканський священник Майкл Бурдо отримав записку від двох почаївських черниць із проханням врятувати їхню святиню⁵⁸, до заснування ним Оксфордського центру дослідження релігії і комунізму, більше відомого як Кестонський коледж. Найбільшу активність ця організація розгорнула саме у 1970-х рр.

Дві знакові події вплинули на громадську думку західного світу, що стосувалася питання захисту прав і свобод віруючих в Радянському Союзі. Ці події так чи інакше були пов'язані із загальнорадянським дисидентським рухом, у якому баптисти-ініціативники були лише частиною. За свідченням Л.Алексеевої, поворотним епізодом для всього радянського дисидентства стала публікація роману О.І.Солженіцина «Архіпелаг ГУЛАГ» у 1973 р. в Парижі. Сила художнього слова, переконливість свідчень, описаних в романі, мала вражаючий ефект на світову громадськість. Після публікації роману стало неможливим заперечувати сам факт репресій в СРСР. Легітимність комуністичної системи була підважена завдяки публікації цієї книги, а західний світ отримав серйозні аргументи в дискусії про переваги свого політичного устрою і способу життя над радянським.

Другою подією міжнародної політичної ваги стало підписання у серпні 1975 р. Гельсінської заключної угоди. Радянський уряд мав підстави вважати цю угоду своєю дипломатичною перемогою, тому що вона остаточно закріпила кордони післявоєнної Європи, включаючи його власні кордони, значно розширені в результаті війни. Зобов'язання поважати права людини і базові свободи, у тому числі, свободу релігії, сприймалися ним як символічна поступка заходу, яка ні до чого серйозного не зобов'язувала. А проте, саме ця стаття угоди стала поштовхом для нового етапу активізації дисидентського руху в СРСР⁵⁹. Завдяки цим подіям дисидентство, у тому числі й релігійне, отримало нове дихання. Спираючись на текст гельсінських угод, який був офіційно оприлюднений у радянських засобах масової інформації, дисиденти виробили нову програму дій із захисту прав і свобод людини в СРСР. Вони розраховували не лише на те, що Радянський Союз матиме певні обов'язки дотримуватися угод, але й на підтримку заходу у примушуванні його до цього. Завдяки цим угодам

⁵⁸ Про історію заснування центру див.: *Bourdeaux M. Risen Indeed. Lessons in Faith from the USSR.* – London; New York, 1983. – P.8–10.

⁵⁹ *Алексеева Л.* История инакомыслия в СССР: Новейший период. – Москва, 2012. – С.269–296.

дисиденти почали розглядати західний світ як союзника у боротьбі за права людини в СРСР. Зрештою, в умовах холодної війни західний, «капіталістичний» світ уявлявся єдиною силою, здатною протистояти радянському режиму.

Після підписання Гельсінської угоди дисидентів продовжували піддавати репресіям, а реакція західних кіл була стриманою і нерішучою. Проте поступово ситуація поверталася на їхню користь. Інформація про репресії в СРСР, зокрема про порушення прав віруючих, потрапляла за кордон, де набувала розголосу. Попри «залізну завісу» радянським властям не вдалося цьому запобігти. Свідчення про віруючих, які зазнали гонінь, перекладалися англійською та іншими мовами і друкувалися тиражами у сотні тисяч. На основі підпільно виданої релігійної літератури зарубіжні засоби масової інформації робили репортажі про стан церкви в СРСР. Дослідницькі центри, що вивчали проблеми релігії і комунізму, існували в Італії, Франції, США, Великобританії, Швейцарії, Німеччині та Нідерландах⁶⁰. Вони видавали наукові збірки та численну літературу. Кестонський коледж й особисто Майкл Бурдо опублікували десятки книг і сотні статей про становище віруючих в СРСР, у тому числі окремо присвячених баптистам⁶¹.

Велику увагу привернула до себе історія баптиста Івана Моїсеєва, молодого хлопця з молдавського села, який загинув під час служби в радянській армії. Точні обставини його смерті невідомі, але були засвідчені його скарги на жорстоке поводження офіцерів, які змушували його відмовитися від віри, а також виявлені численні травми на його тілі після смерті. Все це дало підстави родичам уважати, що І.Моїсеєва закатували саме за його віру⁶². Батьки повідомили про його смерть Раді церков і Раді родичів в'язнів, після чого інформація про нього облетіла весь світ. Радянська пропаганда стверджувала, що І.Моїсеєв утонув, купаючись під час шторму, і підозри в його насильницькій смерті є «наклепницькими вигадками», але для світової євангельської спільноти він став мучеником за віру. Його історія надихала своєю простотою, життєвістю, наочним прикладом духовного подвигу. Книга про нього англійською мовою, видана у США 1974 р., перевидавалася декілька разів, досягнувши півмільйонного накладу⁶³.

У другій половині 1970-х рр. західні правозахисні організації все частіше порушували питання прав і свобод в СРСР, лідери дисидентів набували популярності, а спроби радянської влади ув'язнити їх чи відправити в табори робили їх мучениками в очах світової громадськості. Велику роль в активізації зарубіжної підтримки для підпільного крила баптистів відіграв секретар Ради церков Георгій Вінс. Його британське походження робило його своєрідним

⁶⁰ *Zavatski V.* Евангелическое движение в СССР после Второй мировой войны. – С.462–465.

⁶¹ Див.: *Bourdeaux M.* Faith on Trail in Russia. – London. – 1971; *Idem.* Religious Ferment in Russia: Pritestant Opposition to the Soveit Religious Policy. – London, 1968. Окремий аналіз публікацій Кестонського коледжу можна знайти у статті: *Френч Э.* Майкл Бурдо и Центр по изучению религии и коммунизма в контексту защиты религиозной свободы (1959–1975) // Церкви в холодной войне: специфика коммуникаций и восприятие «другого». – С.216–243.

⁶² Подражайте вере их: 1061–2000. – Москва, 2001. – С.340–341.

⁶³ *Grant M.* Vanya: A True Story of Ivan Moiseyev, persecuted for his Faith. – Lake Mary, 1974. – 232 p.

символом боротьби «вільного» західного світу проти «комуністичного мороку». Мітинги протесту проти його ув'язнення, яке мало місце у 1974 р., відбулися в різних країнах західного світу. У 1979 р. він був звільнений і висланий до США (разом із деякими іншими учасниками дисидентського руху, які втім не мали стосунку до баптизму). Пізніше інші члени родини Г.Вінса також покинули СРСР. Вінси намагалися використати можливості, які відкрила їм вимушена еміграція, для того, щоб привернути увагу світу до порушення прав віруючих в СРСР. У 1980 р., під час Всесвітнього конгресу баптистів у Торонто, Г.Вінс організував виставку, присвячену переслідуванням віруючих в СРСР. Він багато писав і говорив про репресії баптистів-дисидентів, беручи участь у різноманітних конференціях і навіть під час зустрічі з президентом США Р.Рейганом у 1982 р.⁶⁴ Мати Георгія Лідія Вінс, очільниця Ради родичів в'язнів, співробітничала зі світовою організацією «Міжнародна амністія». На початку 1980-х рр. на територію Радянського Союзу контрабандним шляхом пересилалися плівки з записами промов Лідії Вінс, в яких вона привертала увагу до порушення прав віруючих-баптистів в СРСР⁶⁵. Президент Всесвітнього союзу євангельських християн І.М.Сергей під час відвідин УРСР (1985 р.) розповідав, що донька Г.П.Вінса Наталія, яка «має приємний ніжний голос, привабливу зовнішність», говорить про становище віруючих у СРСР в американських студентських аудиторіях, і її промови навіть популярніші за проповіді її батька⁶⁶.

Звичайно, негативний образ СРСР як «безбожної держави» міг бути використаний опонентами, що не могло не турбувати радянські власті. Політичні доктрини США, основного суперника СРСР, ще з раннього періоду «холодної війни» тлумачили радянську комуністичну ідеологію разом з її атеїстичними інтенціями як сурогат державної релігії. Це спонукало американських політиків до проголошення «хрестового походу проти комунізму», який вони намагалися здійснити, спираючись на громадську думку свого населення та його релігійні традиції⁶⁷. Хоча мобілізувати весь західний світ на «священну війну» проти радянського режиму так і не вдалося, але вплив американських євангеліків на зовнішню політику США суттєво виріс⁶⁸, як і їхня увага до долі віруючих у СРСР.

Активізація західної релігійної громадськості так само, як і внутрішні бродіння підважували легітимність комуністичної ідеології й засновано на ній радянського суспільно-політичного устрою. Зарубіжні контакти відкривали можливості для баптистів-ініціативників тиснути на радянську

⁶⁴ Г.Вінс зустрічався також і з президентом США Дж.Картером незадовго після того, як покинув СРСР у 1979 р. (докл. див.: *Попов В.* Дело и судьба баптиста Георгия Винса // Независимая газета. – 2008. – 17.09 [Електронний ресурс] http://www.ng.ru/ng_religii/2008-09-17/8_vins.html).

⁶⁵ *Каушанский П.Л.* С претензией на истину: О взглядах и деятельности экстремистов от баптизма. – Одесса, 1988. – С.74, 81.

⁶⁶ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.7. – Спр.327. – Арк.110.

⁶⁷ *Herzog J.P.* From Sermon to Strategy: Religious Influence on the Formation and Implementation of US Foreign Policy in the Early Cold War // Religion and Cold War: A Global Perspective / Ed. by Ph.Muehlenbeck. – Nashville, 2012. – P.44–64. Див. також: Religion and the Cold War: Cold War history series. – P.1–22.

⁶⁸ Докл. див.: *Lindsay D.M.* Faith in the Halls of Power: How Evangelicals Joined the American Elite. – New York, 2007.

владу. У 1970–1980-х рр. вони не раз удавалися до погроз на адресу місцевих функціонерів, заявляючи, що інформація про репресії буде передана за кордон. До того ж емігрантські настрої, які спочатку були поширені лише серед п'ятидесятників, почали розповсюджуватися і серед баптистів. Активізувався контрабандний ввіз на територію СРСР релігійної літератури та друкарського обладнання. За свідченням В.Заватського, кількість підпільно завезених у Радянський Союз Біблій і Нових Заповітів до кінця 1970-х рр. обчислювалася щонайменше 3 млн примірників⁶⁹. Збільшився приплив критично налаштованих туристів, котрі прискіпливо шукали свідчення про порушення свободи совісті у СРСР. Характерний опис такого випадку зустрічаємо у звіті місцевого уповноваженого у справах релігій:

«У вересні 1976 року в Чернівцях були авто туристи з Канади В.Давидюк з дружиною і родичами. Під час свого перебування він розповсюджував наклепницькі вигадки стосовно начебто здійснюваної в СРСР “русифікації”, відсутності свободи совісті та демократії, всіляко вихваляв американський спосіб життя, активно займався місіонерською діяльністю і збором наклепницької інформації про становище віруючих в СРСР.

При виїзді з СРСР в результаті митного огляду у нього була вилучена фотоплівка, на якій були відзняті 29 сторінок машинописного тексту “Історія Чернівецької громади ЄХБ /ехб/” наклепницького змісту, і інша література, видана нелегально»⁷⁰.

Радянська пропаганда таврувала все це як «ідеологічну диверсію»⁷¹, звинувачувала зарубіжні правозахисні та релігійні організації в «підривній діяльності», «шпигунстві», називала їх «маріонетками буржуазії» та «прислужниками ЦРУ». Подібні твердження звучали як своерідні заклинання, оскільки переважна більшість радянських читачів ніколи не бачили представників цих організацій. В умовах фактичної ізоляції ворог був радше інфернальним, але стратегія спростування «ворожих наклепів» приводила радянську політичну еліту до стану перманентного самовиправдання. Зрештою радянські пропагандисти доводили, що в СРСР є більше свободи для релігійних організацій, аніж у «капіталістичних країнах»⁷². Тож ці країни поступово ставали орієнтиром: хоч в і негативному контексті, але на них посилялися, з ними порівнювали себе для того, щоб виправдати власну політику. Через хворобливе прагнення довести, що у СРСР немає порушень свободи совісті, влада дійшла необхідності корегувати атеїстичну політику.

Підсумовуючи, слід відзначити, що міжнародна діяльність євангельських християн-баптистів здійснювалася під впливом радянських властей, але одночасно несла загрозу підтримуваній ними офіційній ідеології. В умовах «холодної війни» радянський режим був змушений залучити лояльні релігійні організації, у тому числі й Союз євангельських християн-баптистів, до

⁶⁹ Заватски В. Евангелическое движение в СССР после Второй мировой войны. – С.469.

⁷⁰ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.7. – Спр.94. – Арк.40.

⁷¹ Див.: Белов А., Шилкин А. Диверсия без динамита. – Москва, 1972. – 184 с.

⁷² Куроедов В.А. Религия и церковь в советском обществе. – Москва, 1984. – С.3–10.

міжнародної діяльності та дипломатії, яка могла б зміцнити його авторитет у світі. При цьому йому так і не вдалося поставити під контроль підпільні організації баптистів, діяльність яких також набула міжнародного значення. Радянська держава прагнула інструменталізувати євангельсько-баптистську спільноту в міжнародній сфері, але завдяки цьому у служителів і віруючих з'явилися можливості для торгу з цією державою. У таких умовах поступово руйнувалися засади державного атеїзму. Досвід міжнародної дипломатії дозволяв релігійним лідерам зміцнювати свої позиції та позиції своєї конфесії як усередині країни, так і на світовому рівні.

The article explores international activities of Evangelical Christians-Baptists in the conditions of late Soviet time and Cold War. In that time there were two opposite wings of this denomination, official and clandestine, which developed different strategies of international cooperation. Soviet authorities fostered international contacts of leaders of the official Evangelical-Baptist Union in order to showcase religious freedom in the USSR. At the same time, leaders of the clandestine part of the community endeavored to inform the international human rights organizations about persecutions of believers by Soviet regime. In order to improve international image of the Soviet Union, its authorities gradually loosened the restrictions for religious organizations. Thus international activities of Evangelical Christians-Baptists, among other factors, eventually led to liberalization of Soviet domestic atheist policy.

Keywords: *Evangelical Christians-Baptists, state atheism, Cold War, international policy, propaganda, USSR.*

